

Piotr Kochanek¹

Gog – eschatologiczny i realny wróg z Północy w literaturze patrystycznej i średniowiecznej

Postać Goga jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych symboli zła zarówno w kulturze judaizmu, jak i chrześcijaństwa. Jako taki pojawia się on w Biblii w dwóch rozdziałach Księgi Ezechiela (Ez 38–39), gdzie stoi na czele eschatologicznej potęgi z Północy, która jest ze swej istoty wroga Izraelowi, oraz na kartach Apokalipsy (Ap 20,7-10), gdzie symbolizuje szatana – wroga Kościoła. Przypuszcza się zwykle, że Gog Ezechiela nawiązuje do postaci jakiegoś historycznego władcy, który posłużył prorokowi za swego rodzaju wzór apokaliptycznego agresora² atakującego u końca czasów naród wybrany. W obronie swego ludu staje sam Bóg i pokonuje najeźdźcę. Apokalipsa przejmując ten kontekst i Gog-szatan powraca tutaj jako śmiertelny nieprzyjaciel nowego Izraela. Ponadto imię Goga pojawia się w Pierwszej Księdze Kronik (1Krn 5,4) i w Księdze Liczb (Lb 24,7). Pierwszy z tych tekstów wymienia Goga w ramach genealogii potomków Rubena. Zatem termin ten nie ma nic wspólnego z Ezechielowych najeźdźcą z Północy. Sprawa komplikuje się nieco w przypadku Lb 24,7. Tutaj bowiem pojawiają się aż trzy warianty imienia: Agag, Gog i Og. Masorecki tekst hebrajski podaje pierwszą lekcję i tak też czyni Wulgata

¹ Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL, pracownik Katedry Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej Instytutu Historii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II; e-mail: lu2005harn@yahoo.de; ORCID: 0000-0001-9702-548X.

² Badacze od dawna starają się zestawić Goga z któryś z historycznych władców panujących na północ od Palestyny. W kwestii analizy poszczególnych hipotez w tej materii, por. P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004, s. 34-35 i przyp. 116-118. Por. też przyp. 37.

oraz Targumy³. Jednak „the LXX, the Samaritan Pentateuch, Symmachus and Vetus Latina all read Gog where TM has Agag, like also some manuscripts to Aquila and Theodotion”⁴. Z kolei Og znajduje się w niektórych manuskryptach Septuaginty⁵, a imię to w odniesieniu do Lb 24,7 przytacza również w swym komentarzu do Księgi Liczb Teodoret z Cyru (ok. 393-ok. 460)⁶. W tym przypadku, bez względu na wariant imienia, chodzi jednak o amoryckiego króla z Baszan. Nie ma on zatem i tutaj nic wspólnego z eschatologicznym przeciwnikiem z Północy, o którym mówi tekst Ezechiela. Generalnie jeśli brać pod uwagę tylko Biblię Hebrajską, Septuagintę i Wulgatę w ich standardowych dziś wersjach, otrzymuje się następujące statystyki. W tekście hebrajskim imię Goga pojawia się 12 razy: 11 razy w Księdze Ezechiela (Ez 38,2.3.14.16.18; 39,1(2x).11(3x).15) oraz jeden raz w Pierwszej Księdze Kronik (1Krn 5,4)⁷. Z kolei na kartach Septuaginty termin „Gog” przywołano aż 14 razy (Lb 24,7; Am 7,1; Ez 38,2.3.14.17.18; 39,1(2x).6.11(3x).15)⁸. W Wulgacie natomiast imię to widnieje 13 razy (1Krn 5,4; Ez 38,2.3.14.16.18; 39,1(2x).11(3x).15; Ap 20,7)⁹. Powyższa statystyka nie pozostawia wątpliwości co do tego, że najważniejsza charakterystyka owego adwersarza z Północy znajduje się w Księdze Ezechiela i że ma ona konotację eschatologiczną. Jest to najbardziej niebezpieczny nieprzyjaciel, którego wizerunek dopełnia niejako w Nowym Testamencie utożsamienie Goga z szatanem, śmiertelnym prześladowcą wyznawców Chrystusa. W tym też tekście pojawia się wyrażenie

³ Por. S. Bøe, *Gog and Magog: Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19, 17-21 and 20, 7-10*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2/135, Tübingen 2001, s. 52.

⁴ Bøe, *Gog and Magog*, s. 58, 50-52. Por. też: A. Vivian, *Gog e Magog nella tradizione biblica, ebraica e cristiana*, „Rivista Biblica” 25 (1977) s. 394-395.

⁵ Bøe, *Gog and Magog*, s. 59: „It is also interesting to find that Og appears as a variant on Gog in the manuscript tradition of Num 24,7 LXX”. Por. Bøe, *Gog and Magog*, s. 51.

⁶ Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Numeros* 44, PG 80, 396B. Por. Bøe, *Gog and Magog*, s. 51. Teodoret powołał się na wersję Symmacha, co sugeruje, że w tradycji rękopiśmiennej przekładu Symmacha funkcjonowały dwie lekcje: Gog i Og.

⁷ Por. G. Lisowsky, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, Stuttgart 1958, s. 1597. Por. też: *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. A. Schenker, Stuttgart 1997, s. 967-969 i 1467.

⁸ Por. R. Popowski, *Onomastykon Septuaginty*, Warszawa 2013, s. 86. Por. też: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1979, s. 259, 508 i 840-842.

⁹ Por. *Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. R. Gryson, Stuttgart 1994, s. 553, 1321-1324 i 1902.

„Gog i Magog”, które sugeruje, że chodzi o dwóch sojuszników. Tymczasem w Księdze Ezechiela Magog oznacza obszar będący pod władzą Goga (Ez 38,2 i 39,6). Ponadto Magog występuje w Księdze Rodzaju, gdzie jest wymieniony jako jeden z synów Jafeta (Rdz 10,2), którego Józef Flawiusz (ok. 37-ok. 100) przedstawił jako protoplastę Scytów¹⁰, oraz w Pierwszej Księdze Kronik (1Krn 1,5), gdzie powyższa genealogia Jafetytów została powtórzona. Innymi słowy w sumie w Biblii Hebrajskiej Magog pojawia się cztery razy¹¹. Z kolei w Septuagincie użyto tego terminu tylko trzy razy (Rdz 10,2; 1Krn 1,5; Ez 38,2)¹². Tekst Wulgaty natomiast wymienia Magoga pięciokrotnie (Rdz 10,2; 1Krn 1,5; Ez 38,2; 39,6; Ap 20,7). Warto przy tym zauważyć, że autor Apokalipsy, posługując się swego rodzaju zbitką pojęciową, która w gruncie rzeczy zarówno w wersji greckiej, jak i łacińskiej akcentuje pojęcie „Gog” w wyrażeniu „Gog i Magog”, postarał się niejako o dokładniejsze „wyeksponowanie” Ezechielowego eschatologicznego agresora z Północy. W tej też interpretacji przejęła obraz Goga grecka i łacińska literatura patrystyczna.

Międzynarodowa bibliografia poświęcona osobie biblijnego Goga przedstawionego w Ez 38–39 i Ap 20,7–10 jest bardzo obszerna, i to zarówno w aspekcie czysto biblijnym, jak i w aspekcie historyczno-literackim późnej starożytności i średniowiecza. Polskie opracowania monograficzne na ten temat natomiast (pomijając komentarze biblijne do

¹⁰ Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae* I 123, w: Iosephus, *Works*, t. 4, LCL 242, London – Cambridge 1961, s. 58–60. Za nim zaś poszedł Hieronim (ok. 347–420) – Hieronymus Stridonensis, *Hebraicae quaestiones in libro Geneseos* 14, 11–12, ed. P. de Lagarde, w: Hieronymus Stridonensis, *Opera*, t. 1/1: *Opera exegetica*, CCL 72, Turnholti 1959, s. 11 (=PL 23, 999A). Por. Hieronymus Stridonensis, *Commentaria in Hiezechielem* XI 1477, ed. F. Glorie, CCL 75, Turnholti 1964, s. 525 (=PL 25, 356A–B). Por. też: A. Knobel, *Die Völkertafel der Genesis. Ethnographische Untersuchungen*, Giessen 1850, s. 62; F. Lenormant, *Magog, fragment d'une étude sur l'ethnographie du chapitre X de la Genèse*, „Le Muséon” 1/1 (1882) s. 9; E. Beurlier, *Magog*, DB, t. 4/1: *L – Mezuz*, Paris 1912, k. 570; A.R. Anderson, *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*, Publications of the Mediaeval Academy of America 12, Cambridge 1932, s. 8; J.G. Aalders, *Gog en Magog in Ezechiel*, Kampen 1951, s. 15–16; M.C. Astour, *Ezekiel's Prophecy of Gog and the Cuthean Legend of Naram-Sin*, JBL 95 (1976) s. 569, przyp. 13; Vivian, *Gog e Magog*, s. 400 i przyp. 75; A. Samarraï, *Beyond Belief and Reverance: Medieval Mythological Ethnography in the Near East and Europe*, „Journal of Medieval and Renaissance Studies” 23/1 (1993) s. 24; Bøe, *Gog and Magog*, s. 184–186; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 234; P. Paciorek, *Czas kresu czasów w literaturze apokaliptycznej*, VoxP 62 (2014) s. 406.

¹¹ Por. Lisowsky, *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, s. 1636.

¹² Por. Popowski, *Onomastykon Septuaginty*, s. 133.

Księgi Ezechiela i Apokalipsy oraz hasła encyklopedyczne) przedstawiają się raczej skromnie¹³.

Jednak Ezechielowy opis inwazji Goga posiada w Biblii również szerszy kontekst, którym jest motyw tzw. wroga z Północy. Wróg ten nie ma

¹³ Por. J. Strzelczyk, *Gog i Magog*, MW 12/3 (1969) s. 15-18 (=J. Strzelczyk, *Szkice średniowieczne*, Poznań 1987, s. 90-98); J. Strzelczyk, *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 66, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 22-23 i 236; J. Strzelczyk, *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984, s. 320-325; W. Gawłowska, *Le mythe de Gog et Magog dans la légende d'Alexandre le Grand*, w: *The Force of Vision, t. 2: Visions in History, Proceedings of the XIIIth Congress of the International Comparative Literature Association, Tokyo 1991*, ed. by G. Gillespie, Tokyo 1995, s. 161-166; A. Nazmi, *Gog i Magog w tradycji muzułmańskiej i źródłach arabskich*, w: *Z Mekki do Poznania, Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań, 9-10 czerwca 1997*, red. H. Jankowski, Poznań 1998, s. 191-198; R. Rumianek, „Gog z krainy Magog” (*Ez* 38, 2), STV 36/2 (1998) s. 19-24; L. Spychała, „Dicunt...Gog et Magog esse Hungros...” *Z Problematyki średniowiecznych „origines gentium”*, w: *Średniowiecze polskie i powszechne, t. 2*, red. I. Panic – J. Sperka, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 2056, Katowice 2002, s. 89-114; J. Strzelczyk, *Oko w oko z wcieleniem Goga i Magoga. Jan di Piano Carpini w poselstwie do wielkiego chana*, w: J. Strzelczyk, „Klucz do poznania nieba”. *Z dziejów myśli racjonalistycznej w średniowieczu*, Gdańsk 2003, s. 203-258; R. Urbański, *Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Studia Staropolskie. Series Nova 15(71), Warszawa 2007, s. 110-123 (rozdz. 1/7: *Strach z Kaukazu: ludy Goga i Magoga*); W. Pikor, *Ez 38-39 jako zwiastun eschatologii apokaliptycznej*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, red. M.S. Wróbel, *Analecta Biblica Lublinensia* 6, Lublin 2010, s. 49-67; O. Łatyszonek, *Joachim z Fiore, Gog z Magog i Biała Ruś*, „Annus Albaruthenicus” 12 (2011) s. 7-27; K. Olszewska, *Rozumienie postaci Goga i Magoga w Biblii i w literaturze pozabiblijnej*, StPł 40 (2012) s. 97-106; K. Olszewska, *Smok, Bestia, Falszywy Prorok, Gog i Magog jako antagoniści Boga w Apokalipsie*, „Teologia i Człowiek” 26/2 (2014) s. 167-170; Paciorek, *Czas kresu czasów*, s. 404-408 (VI: *Postaci apokaliptyczne: Gog i Magog z wizji Ezechiela (Ez 38-39) i Apokalipsy 20, 8*); A.S. Jasiński, *Bezpieczne zamieszkanie Izraela – orędzie Ezechiela*, WPT 23/2 (2015) s. 20-22; P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum” 65 (2016) s. 211-344; P. Kochanek, *Graphisches Schema des nordöstlichen Teils von Asiens*, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego” 23/2 (2017) s. 219-304. Por. też: J. Wenta, *Do Goga i Magoga. Głos w sprawie autorstwa „Descriptiones terrarum”*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel – K. Skupieński – B. Trelińska, Lublin 2001, s. 31-39; P. Pranke, *Swoi czy obcy? Obraz relacji pierwszych Piastów z przedstawicielami dynastii oraz arystokracji Imperium Ludolfingów*, w: *Obcy*, red. J. Dzieduszycki – J. Wrześniński, *Funeralia Lednickie* 14, Poznań 2012, s. 89-114.

konkretnego imienia, a jest przywoływany w kilku księgach prorockich. Test Księgi Izajasza (Iz 14,31) używa w tym kontekście metafory dymu, który sieje strach. Jednak najbardziej sugestywne przedstawienie wroga z Północy znajduje się w Księdze Jeremiasza. To ten prorok w wizji wrzącego kotła pisał o zagładzie, która przyjdzie z Północy (Jr 1,13-14)¹⁴. To stamtąd ma nadejść katastrofa (Jr 4,6; 6,1)¹⁵ w postaci bezlitosnego nieprzyjaciela (Jr 6,22; 10,22; 13,20). Jeremiasz przepowiada jego nadejście, lecz nie precyzuje, o kogo chodzi. Część badaczy, sugerując się identyfikacją Józefa Flawiusza i idącego za nim Hieronima¹⁶ oraz długą tradycją patrystyczną i średniowieczną¹⁷, uważa, że może chodzić o Scytów lub o kontyngenty scytyjskie w armii asyryjskiej¹⁸. Z kolei przeciwnicy tej teorii lansują często hipotezę, którą można by określić mianem „babilońskiej” lub „chaldejskiej” – agresorem jest bowiem tutaj Babilonia, której wojska atakują Izrael od północy¹⁹. Inni są zdania, że prorok ten nie ma na

¹⁴ Por. W.A. Irwin, *The Face of the Pot, Jeremiah 1:13b*, „American Journal of Semitic Languages and Literature” 47 (1930-1931) s. 288-289; J. Lindholm, *Der Kessel in Jer 1,13f.*, ZAW 68 (1956) s. 223-224; G. Sauer, *Mandelzweig und Kessel in Jer 1,11ff.*, ZAW 78 (1966) s. 56-61; S.L. Harris, *The Second Vision of Jeremiah: Jer 1,13-15*, JBL 102 (1983) s. 281-282.

¹⁵ Por. J.-H. Hermisson, „*Der Feind aus dem Norden*” (*Jer 4-6*). *Zu einem Gedichtzyklus Jeremias*, w: *Schriftprophetie. Festschrift für Jörg Jeremias zum 65. Geburtstag*, red. F. Hartenstein – J. Krispenz – A. Schart, Neulirchen-Vluyn 2004, s. 233-251.

¹⁶ Por. przyp. 10.

¹⁷ Por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 234-236.

¹⁸ Herman Venema (1697-26 V 1787) przedstawił w 1765 roku tzw. teorię scytyjską, w myśl której agresorem z Północy mieliby być wzmiankowani u Herodota (ok. 465-ok. 420 p.n.e.) Scytowie. Por. H. Venema, *Commentarius ad librum prophetiarum Jeremiae, Leovardiae 1765*, pars I, s. 142. Teoria ta ma także i dziś zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Na temat rzeczony kontrowersji, por. A. Condamin, *Le livre de Jérémie, traduction et commentaire*, Paris 1936, s. 62-63; R.P. Vaggione, *Over all Asia? The Extent of the Scythian Domination in Herodotus*, JBL 92/4 (1973) s. 523-530; H. Cazelles, *Sophonie, Jérémie, et les Scythes en Palestine*, RB 74 (1967) s. 40-41, przyp. 75. Jest również kilku zdecydowanych krytyków tej teorii. Por. F. Wilke, *Das Skythenproblem im Jeremiabuch*, w: *Alttestamentliche Studien für Rudolf Kittel zum 60. Geburtstag*, red. A. Alt – G. Beer, Beiträge zur Wissenschaft von Alten Testament 13, Leipzig 1913, s. 227-228; J.Ph. Hyatt, *The Peril from the North in Jeremiah*, JBL 59/4 (1940) s. 501.

¹⁹ Por. B.S. Childs, *The Enemy from the North and the Chaos Tradition*, JBL 78 (1959) s. 190-195; E. Vogt, *Vocatio Jeremiae*, „*Verbum Domini*” 42 (1964) s. 249-251; C.F. Whitley, *Carchemish and Jeremiah*, ZAW 80 (1968) s. 38-49; J. Vermeylen, *La rédaction de Jérémie 1-10*, EThL 58 (1982) s. 262.

uwadze konkretnego ludu, lecz wroga eschatologicznego²⁰. Spośród powyższych hipotez najbardziej koherentną, a co za tym idzie najbardziej prawdopodobną, wydaje się być hipoteza scytyjska odwołująca się do obrazu hord północnych nomadów, którzy pod koniec VII wieku przed Chrystusem pojawili się w Azji Mniejszej i na Bliskim Wschodzie, siejąc strach i zniszczenie. W tym kontekście interesujące jest także proroctwo Joela (Jl 2,20), gdzie JHWH osobiście usuwa szarańczę, synonim wroga z Północy, i skazuje ją na zatracenie. Część egzegetów, idąc za autorytetem Juliusza Wellhausena (17 V 1844-7 I 1918) jest zdania, że wizja Joela stoi bardzo blisko wizji Jeremiasza i że obie odnoszą się do wspomnianych już wyżej Scytów²¹. Wielu innych natomiast podążyło za hipotezą Hugo Gressmanna (21 III 1877-7 IV 1927), który widział w proroctwie Joela ślady tradycji eschatologicznej²². Pod wpływem wizji Jeremiasza Północ jawi się więc jako część świata, skąd może przyjść śmiertelne zagrożenie bądź w wymiarze historycznym, a zatem w konkretnym czasie i miejscu, bądź w wymiarze eschatologicznym u końca czasu²³. Sugeruje to pewną dwutorowość interpretacji: wroga z Północy można traktować bądź jako

²⁰ Por. P. Voltz, *Der Prophet Jeremia*, Kommentar zum Alten Testament 10/2, Leipzig 1928, s. 58; A.C. Welch, *Jeremiah: His Time and His Work*, London 1928, s. 126; W. Staerk, *Zu Habakuk 1, 5-11. Geschichte oder Mythos*, ZAW 51 (1933) s. 12; A. Lauha, *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 49/2, Helsinki 1943, s. 62-68; K. Koch, *The Prophets*, t. 2: *The Babylonian and Persian Periods*, tł. M. Kohl, London 1983, s. 17-19; D.J. Reimer, *The „Foe” and the „North” in Jeremiah*, ZAW 101 (1989) s. 232.

²¹ J. Wellhausen, *Die Kleinen Propheten*, Berlin 1898, s. 218. Por. B. Stock, *Der „Nördliche” und die Komposition des Buchs Joel*, „Neue Kirchliche Zeitschrift” 19 (1908) s. 748.

²² H. Gressmann, *Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testament 6, Göttingen 1905, s. 187-188; H. Gressmann, *Der Messias*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testament 26, Göttingen 1929, s. 134-136. Por. K. Budde, „*Der von Norden*” in *Joel 2, 20*, „Orientalistische Literaturzeitung” 22 (1919) k. 1-5; K. Budde, *Der Umschwung in Joel 2*, „Orientalistische Literaturzeitung” 22 (1919) k. 104-110; Lauha, *Zaphon*, s. 74-76; A.S. Kapelrud, *Joel Studies*, Uppsala Universitets Årsskrift 1948/4, Uppsala – Leipzig 1948, s. 108; Childs, *The Enemy from the North*, s. 197.

²³ Należy jednak pamiętać, że Północ biblijna to nie tylko „Północ łowieszczą”, lecz także „Północ święta” – Hi 37,22; Ps 48,2-3; Iz 14,12-15. Por. też: Lauha, *Zaphon*, s. 36-52; E. Zwolski, *Kasjodor i Jordanes: Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Towarzystwo Naukowe KUL. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984, s. 38-39; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 24-27. Jednak to zagadnienie wymaga osobnych analiz, które wychodzą poza ramy niniejszych rozważań.

konkretnego historycznego nieprzyjaciela i agresora, bądź jako wroga apokaliptycznego. Ta dychotomia otwiera drogę niejednoznacznej interpretacji powyższego zagrożenia.

Do tekstów biblijnych należy dodać jeszcze ważny element pozabiblijny, który wyraża się w idei tzw. ludów zamkniętych (*inclusae nationes*)²⁴ po północnej stronie tzw. Wrót Kaspjskich (*Portae Caspiae*)²⁵. Idea ta jest tradycyjnie łączona z Aleksandrem Macedońskim (356-323 przed Chrystusem), który miał jakoby odseparować w ten sposób od swego imperium ludy zamieszkałe po północnej stronie Kaukazu. Jak prawdopodobnie słusznie zauważył Andrew R. Anderson (1876-8 VII 1936) w roku 1932, legenda ta powstała w okresie hellenistycznym²⁶, a następnie w środowisku żydowskim została ona połączona z biblijnym Gogiem²⁷. W konsekwencji grecki obraz ekumeny został wprzęgnięty w biblijną wizję wroga

²⁴ Jeśli chodzi o bibliografię na temat tzw. ludów zamkniętych, por. Kochanek, *Kluczura północno-wschodniej Azji*, s. 212-213, przyp. 4; Kochanek, *Graphisches Schema*, s. 224, przyp. 20. Por. też: Ch.E. Wilson, *The Wall of Alexander against Gog and Magog and the Expedition sent out to find it by Khalif Wāthiq in 842 A.D.*, w: *Hirth Anniversary Volume*, ed. B. Schindler, Asia Major, London 1922, s. 575-612; B. Heller, *Gog und Magog im jüdischen Schrifttum*, w: *Jewish Studies: In Memory of George A. Kohut 1874-1933*, ed. S.W. Baron – A. Marx, New York 1935, s. 351-353; J.A. Boyle, *Alexander and the Mongols*, „Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland” 2 (1979) s. 123-136; C.S.F. Burnett, *An Apocryphal Letter from the Arabic Philosopher Al Kindi to Theodore, Frederick II's Astrologer, concerning Gog and Magog, the Enclosed Nations, and the Scourge of the Mongols*, „Viator” 15 (1984) s. 151-168; C.S.F. Burnett – P. Gautier Dalché, *Attitudes Towards the Mongols in Medieval Literature: The XXII Kings of Gog and Magog from the Court of Frederick II to Jean de Mandeville*, „Viator” 22 (1991) s. 153-168; Bøe, *Gog and Magog*, s. 219-234 (=Excursus 4: *Alexander's Wall and the enclosed nations*); E. van Donzel – A. Schmidt, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam's Quest for Alexander's Wall*, Brill's Inner Asian Library 22, Leiden – Boston 2009.

²⁵ Wrota Kaspjskie lokalizuje się bądź w obszarze Przełęcz Derbent, bądź w ramach Przełęcz Dariel na Kaukazie. Obszerna bibliografia na ten temat została zebrana w: Kochanek, *Kluczura północno-wschodniej Azji*, s. 212, przyp. 3; Kochanek, *Graphisches Schema*, s. 224, przyp. 19. Por. też: *Dariali: The „Caspian Gates” in the Caucasus from Antiquity to the Age of the Huns and the Middle Ages. The Joint Georgian-British Dariali Gorge Excavations & Surveys of 2013-2016*, ed. E.W. Sauer, British Institute of Persian Studies Archaeological Monographs 6, t. 1-2, Oxford 2020.

²⁶ A.R. Anderson, *Alexander at the Caspian Gates*, „Transactions of the American Philological Association” 59 (1929) s. 139-142; Anderson, *Alexander's Gate*, s. 15 i 20, przyp. 1.

²⁷ Anderson, *Alexander's Gate*, s. 20, przyp. 1.

z Północy i stworzył z nią organiczną całość. Ta zaś trafiła z geografii do kartografii²⁸. Jednak i tutaj wspomniane wyżej rozróżnienie pomiędzy konkretnym, historycznym najeźdźcą z Północy a wrogiem eschatologicznym znalazło swój wyraz w postaci podwójnej klauzury północno-wschodniej Azji²⁹, którą można znaleźć na czterech zachowanych do dziś mapach średniowiecznych. Chodzi tutaj o mapę z Sawley³⁰, mapę z Ebstorf³¹, mapę z Hereford³² oraz o niedokończoną mapę z Koblencki³³. Nie ma wątpliwości, że taki a nie inny kartograficzny obraz północno-wschodniej części

²⁸ Do ważniejszych opracowań na temat miejsca Goga i Magoga na mapach średniowiecznych należą: A.-D. von den Brincken, *Gog und Magog*, w: *Die Mongolen, Haus der Kunst München, 22. März bis 28. Mai 1989*, red. W. Heissig – C.C. Müller, t. 2, Innsbruck – Frankfurt am Main 1989, s. 27-29; A. Gow, *Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition*, „Journal of Early Modern History” 2/1 (1998) s. 61-88; S.D. Westrem, *Against Gog and Magog*, w: *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, ed. S. Tomasch – S. Gilles, Middle Ages Series, Philadelphia 1998, s. 54-75; S. Sáenz-López Pérez, *La representación de Gog y Magog y la imagen del Antichristo en las cartas náuticas bajomedievales*, „Archivo Español de Arte” 78 (2005) s. 263-276; W.P. Gerritsen, *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, w: *Embodiments of Evil. Gog and Magog: Interdisciplinary Studies of the ‘Other’ in Literature & Internet Texts*, ed. A.A. Seyyed-Gohrab – F. Doufikar-Aerts – S. McGlenn, Iranian Studies, Leiden 2011, s. 9-13; A. Scafi, *Mapping the End: The Apocalypse in Medieval Cartography*, „Literature and Theology” 26/4 (2012) s. 400-416; P.R.N. Soares, *A representação dos povos de Gog e Magog no mapa de Hereford e a percepção da alteridade na baixa Idad Média*, „Tempo” 18/33 (2012) s. 217-241; E. Allinson, *Mapping the Mongols: depictions and descriptions of Mongols on medieval European world maps*, „Leidschrift” 28/1 (2013) s. 33-49. Por. też: Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, 211-344; Kochanek, *Graphisches Schema*, 219-304.

²⁹ Por. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 280-281 i ryc. 46A-D; Kochanek, *Graphisches Schema*, s. 289-290 i ryc. 31A-D.

³⁰ Mapa z Salwey znana także pod nazwą mapa Henryka z Moguncji. Źródło oryginału: Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 66, fol. 2^r. Data powstania: między 1110 a 1180 rokiem. Wielkość oryginału: 295 x 205 mm.

³¹ Mapa z Ebstorf spłonęła w czasie bombardowania Hanoweru przez aliantów w nocy z 8 na 9 października 1943 roku. Była wówczas przechowywana w hanowerskim Hauptstaatsarchiv. Data powstania: ok. 1300 rok. Wielkość oryginału: 3580 x 3560 mm. Dziś mapa ta znana jest tylko z kopii. Są to jednak bardzo dokładne jej odwzorowania.

³² Oryginał mapy z Hereford jest przechowywany aktualnie w nowej Bibliotece Katedralnej w Hereford. Data powstania: między 1276 a 1305 rokiem. Wielkość oryginału: 1590 x 1340 mm.

³³ Oryginał mapy znajduje się w koblenckiej Stadtbibliothek, Ms. 155, fol. 77^v. Data powstania: po 1300 roku. Wielkość oryginału: 195 x 138 mm.

ekumeny ukształtował się w kulturze chrześcijańskiego średniowiecza pod wpływem pism wcześniejszych autorów kościelnych, dla których Biblia były przecież bardzo ważnym, jeśli nie podstawowym źródłem kształtującym ich poglądy również w zakresie geografii.

Dlatego też warto poświęcić nieco więcej uwagi przynajmniej najważniejszym spośród dopiero co wspomnianych pisarzy chrześcijańskich, ponieważ to ich tezy w tej materii zaważyły na poglądach całej plejady pomniejszych autorów. Wiele z tych wypowiedzi było już przedmiotem analiz³⁴, lecz badacze współcześni regularnie powracają do tego tematu, starając się bądź pogłębić przedmiotowe zagadnienie, bądź też odkryć nowe jego aspekty. W punkcie wyjścia ważne miejsce zajmuje sama etymologia imienia Goga. Na ten temat istnieje, jak już wyżej wspomniano, cały szereg hipotez. Jednak w kontekście niniejszych analiz najbardziej użyteczna wydaje się być teza przedstawiona w roku 1914 przez Albina van Hoonackera (19 XI 1857-1 XI 1933), który z kolei oparł się na publikacji pochodzącej z 1911 roku pióra Stephena Langdona (8 V 1876-19 V 1937)³⁵. Na tej podstawie belgijski badacz stwierdził: „L'élément GUG lui-même signifie les «ténèbres», comme GIG dont il est un dérivé; il s'emploie aussi comme verbe dénominatif au sens d'«être obscur» [...]. Le Gôg d'Ezéchiël est la personnification des ténèbres, le «ténébreux», l'ennemi qui vient du Nord [...]; Magôg est «la région des ténèbres» ou «du ténébreux, le Nord»”³⁶. Zgodnie zatem z powyższą hipotezą Gog oznacza bądź ciemność jako taką, bądź władcę, którego cechą konstytutywną jest ciemność. Innymi słowy, ciemność stanowi jego istotę. Magog natomiast to obszar będący bądź we władzy ciemności jako takiej, bądź pod panowaniem władcy, do

³⁴ Por. Knobel, *Die Völkertafel der Genesis*, s. 62, przyp. 6; H. Bieling, *Zu den Sagen von Gog und Magog*, Berlin 1882, s. 22; Lenormant, *Magog*, s. 9-10; A. Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo*, t. 2, Torino 1883, s. 514-516; Anderson, *Alexander's Gate*, s. 8-14, 16-19, 26-28, 44-54 i 59-86; Vivian, *Gog e Magog*, s. 389; R. Manselli, *I popoli immaginari: Gog e Magog*, w: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale, 23-29 aprile 1981*, t. 2, Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 29/2, Spoleto 1983, s. 487-517; Bøe, *Gog and Magog*, s. 210-218 (=Excursus 3: *The Church Fathers on Gog and Magog*); N.M. Railton, *Gog and Magog: The History of a Symbol*, „Evangelical Quarterly” 75/1 (2003) s. 32-39; R. Urbański, *Tartarorum gens brutalis*, s. 26-28, 38 i 111-121; Donzel – Schmidt, *Gog and Magog*, s. 12-15; Olszewska, *Rozumienie postaci Goga i Magoga*, s. 102-103; Paciorek, *Czas kresu czasów*, s. 404-407.

³⁵ S. Langdon, *A Sumerian Grammar and Chrestomathy*, Paris 1911, s. 215 i 218.

³⁶ A. van Hoonacker, *Eléments sumériens dans le livre d'Ezéchiël?*, „Zeitschrift für Assyriologie” 28 (1914) s. 336.

którego istoty należy ciemność. Ciemność ta w aspekcie geograficznym odnosi się do Północy. Jeśli przyjąć tę hipotetyczną etymologię, akcentującą substrat sumeryjski czy raczej sumero-akadyjski w terminach Gog i Magog, wówczas oba te pojęcia stanowią rodzaj metaforycznego określenia Północy (i zamieszkujących ją ludów). Jednocześnie, z czego warto zdać sobie sprawę, owa Północ jest definiowana w zależności od miejsca pobytu obserwatora. Stąd czym innym była Północ Sumerów, czym innym Północ Hebrajczyków, a jeszcze czym innym Północ Greków, Rzymian czy Wikingów. W aspekcie geograficznym rzeczona Północ przesuwana jest bowiem coraz bardziej w kierunku bieguna północnego. Kraina ciemności była więc „ruchoma” i ta jej cecha przyczyniła się do ogromnej żywotności tego obrazu. W świetle powyższej filologicznej hipotezy Ezechielowy Gog to władca, którego spowija ciemność, a zatem skrywa się on w mroku i tym samym jest niewidoczny. Magog z kolei jako terytorium Goga to część ekumeny, do której mimo okrywającego ją mroku można dotrzeć i po niej stąpać. W ten sposób Magog jest zewnętrzną manifestacją Goga³⁷. Przeniesienie tej koncepcji na grunt hebrajskiego tekstu Księgi Ezechiela (Ez 38–39) pogłębia eschatologiczną wymowę tych rozdziałów.

Hipoteza A. van Hoonackera jest niezwykle użyteczna również dlatego, że z jej pomocą można w prosty sposób wy tłumaczyć etymologię pojęcia Gog i Magog u autorów chrześcijańskich. Jednak do bodajże najstarszej z zachowanych chrześcijańskich etymologii imienia Goga, która znajduje się w dwóch pismach Orygenesza (ok. 185-ok. 254), a mianowicie w *Homilii do Księgi Liczb* oraz w *Komentarzu do Pieśni nad Pieśniami*, należy podejść z pewnym dystansem. Z jednej strony rezerwa ta wynika z silnego osadzenia przedstawionej tam etymologii w kontekście chrystologicznym. Z drugiej zaś, co należy szczególnie podkreślić, z faktu, że oba te dzieła zachowały się wyłącznie w łacińskim przekładzie Rufina z Akwilei (ok. 345-ok. 411), a ten w swych tłumaczeniach dzieł Orygenesza zdradzał tendencję do parafrazowania tekstu Aleksandryjczyka, przez co odbiegał niekiedy od właściwego toku jego wywodu³⁸. Pierwsze z wymienionych źródeł mówi krótko: „Gog «super tecta» interpretatur”³⁹. Drugie natomiast zawiera

³⁷ Por. B. Otzen, *ܩܘܓ*, Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament 1. red. G.J. Botterweck – H. Ringgren, Stuttgart – Berlin 1970, k. 961-962. Tutaj zebrano najważniejsze z proponowanych etymologii tego terminu, w tym również etymologię A. van Hoonackera. Por. też przyp. 2.

³⁸ Por. M. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesza*, Lublin 1997, s. 15.

³⁹ Origenes, *Homiliae in Numeros XVII* 5, ed. W.A. Baehrens, w: Origenes, *Werke*, t. 7/2, GCS 30, Leipzig 1921, s. 164, 11 (=PG 12, 710A).

niewoła szersze wyjaśnienie: „Post haec autem «exaltabitur Gog», id est super tecta, «regnum eius», cum videlicet de terris ad caelestia fuerit tecta translatum”⁴⁰. W obu przypadkach Orygenes odniósł się do wersu z Księgi Liczb (Lb 24,7), idąc za tekstem Septuaginty, gdzie, jak wskazano wyżej, pada imię Goga, a nie Agaga czy Oga. Kontekst zaś wskazuje, że interpretacja imienia Gog jako „super tecta” (w przekładzie Rufina) miała wzmocnić chrystologiczną i eklezjologiczną wykładnię rzeczzonego wersu Księgi Liczb. W tym sensie wyniesienie „ponad dachy” ziemskie „ad caelestia tecta” funkcjonuje w ramach idei zbawienia jako celu misji Chrystusa i istnienia Kościoła. A zatem pojęcie Goga w tym kontekście nie odnosi się do żadnego eschatologicznego wroga Izraela czy Kościoła. Ponieważ jednak tekst Septuaginty używa tutaj tego właśnie imienia, zatem komentator był niejako zmuszony nagiąć do pewnego stopnia interpretację terminu Gog tak, aby odpowiadała ona logice jego chrystologicznego wywodu. W tym sensie można uznać określenie „super tecta” za swoistą etymologię oboczną słowa „Gog”, którą jednak dla porządku należy odnotować.

W patrystycznej literaturze greckiej funkcjonowało też inne wyjaśnienie tego imienia. Znajduje się ono między innymi w dwóch greckich *Komentarzach do Apokalipsy*. Autorem pierwszego z nich jest Andrzej z Cezarei (563-637), drugi zaś wyszedł spod pióra Aretasa z Cezarei (ok. 860-ok. 944), który poszedł wiernie za myślą swego poprzednika. Obaj autorzy powołują się przy tym na dawniejszych pisarzy, choć nie wymieniają ich z imienia. W obu przypadkach Gog ma oznaczać ἀθροίζων (‘zbierający, gromadzący’) lub ἄθροισμα (‘zebranie, zgromadzenie’), Magog natomiast to ἐπηρμένος (‘wyniesiony’)⁴¹. I tym razem interpretacja tych imion wydaje się być dopasowana do kontekstu, zgodnie z duchem tej perykopy Apokalipsy (Ap 20,7-10), gdzie po tysiącu lat niewoli szatan zostaje uwolniony i gromadzi nieprzeliczone ludy do ostatecznej walki. Te otaczają „obóz świętych” i ten moment to chwila największego wyniesienia szatana, po którym przychodzi jego ostateczna klęska. Jednak, co warto zaznaczyć, cytowane wyżej terminy greckie nie są tymi, które pojawiają się w samej Apokalipsie na oznaczenie „zbierania” ludów i chwilowego triumfu zła.

Owe „kontekstowej” etymologii nie ma w łacińskim kręgu kulturowym epoki patrystycznej i średniowiecznej przynajmniej od przełomu

⁴⁰ Origenes, *Commentarius in Canticum canticorum* II, ed. W.A. Baehrens, w: Origenes, *Werke*, t. 8, GCS 33, Leipzig 1925, s. 163, 16-18 (=Sch 375, s. 426; PG 13, 138B).

⁴¹ Andreas Caesariensis, *Commentarius in Apocalypsin* 63, PG 106, 416C; Arethas Caesariensis, *Commentarius in Apocalypsin* 63, PG 106, 756A-B.

IV i V wieku. Łacinnicy oparli się bowiem na wyjaśnieniu imienia Goga i Magoga, które przedstawił Hieronim (ok. 347-420): Gog = „δῶμα/tectum”⁴², Magog = „de domate/de tecto”⁴³, czyli ‘dom/dach’ oraz ‘z domu/spod dachu’. Etymologia ta wydaje się być relatywnie bliska hipotezie A. van Hoonackera, w myśl której Gog to ciemność, a Magog to obszar, na którym zalega ciemność, ponieważ pojęcie domu lub też dachu sugeruje pewne niewidoczne, zakryte i ciemne wnętrze, „de domate” lub „de tecto” natomiast przywodzi na myśl manifestację tego, co dotąd było zakryte, a zatem aspekt zewnętrzny. Przyjmując powyższą hipotezę, uzyskuje się więc pewną logiczną ciągłość na poziomie etymologicznym między językami semickimi a interpretacją grecką i łacińską. Jednak to wyjaśnienie etymologiczne jako takie zostało sformułowane na wysokim stopniu ogólności, stąd Hieronim słusznie uznał, że należy je doprecyzować, co też uczynił w swym komentarzu do Księgi Ezechiela, gdzie nie tylko powtórzył powyższą etymologię, lecz dodał, że w przypadku Goga wskazuje ona na „haereticorum principes”, w przypadku Magoga zaś określa „eos, qui illorum suscepere doctrinas”⁴⁴. W ten sposób eschatologiczny wróg Ezechiela został niejako przeniesiono na grunt współczesnych Hieronimowi sporów doktrynalnych i posłużył do napiętnowania zarówno twórców herezji, jak i propagatorów ich doktryn. Powyższe ukonkretnienie nie zaburza jednak w niczym eschatologicznej wymowy tekstu Ezechiela, ponieważ herezje to przecież w rozumieniu ortodoksji chrześcijańskiej prosta droga do utraty życia wiecznego.

Z kolei Augustyn (354-430) przedstawił w *Państwie Bożym* obszerny wywód na temat Goga i Magoga oparty na Janowej Apokalipsie⁴⁵. W tym kontekście pisze on, że ludy określane tymi imionami nie mogą być iden-

⁴² Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum* 51, 24, ed. P. de Lagarde, w: Hieronymus Stridonensis, *Opera*, t. 1/1: *Opera exegetica*, CCL 72, Turnholti 1959, s. 123 (=PL 23, 875); Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum* 57, 30, CCL 72, s. 131 (=PL 23, 881-882); Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum* 80, 19, CCL 72, s. 160 (=PL 23, 902).

⁴³ Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum* 8, 11-12, CCL 72, s. 68 (=PL 23, 825-826); Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum* 58, 7, CCL 72, s. 132 (=PL 23, 881-882); Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum* 80, 27-28, CCL 72, s. 160 (=PL 23, 903).

⁴⁴ Hieronymus Stridonensis, *Commentaria in Hiezechielem* XI 1509-1512 i 1515-1517, CCL 75, s. 526-527 (=PL 25, 356D-357A).

⁴⁵ Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, ed. E. Hoffmann, CSEL 40/2, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1900, s. 455, 13-456, 30 (=CCL 48, s. 720, 1-721, 41; PL 41, 676-677).

tyfikowane z konkretnymi plemionami barbarzyńskimi, np. z Getami czy Massagetami, i z konkretną częścią ekumeny tylko dlatego, że pierwsze litery nazw tych ludów sugerują taką właśnie identyfikację⁴⁶. Ten argument przejęło wielu późniejszych pisarzy chrześcijańskich⁴⁷. Zdaniem biskupa Hippony powyższą identyfikację uniemożliwia także fakt, że Apokalipsa mówi wyraźnie o narodach pochodzących z całego obszaru ziemi jako takiej, co oddaje obrazem czterech stron świata (Ap 20,8)⁴⁸. Fragment ten ma wyraźne zabarwienie polemiczne, lecz Augustyn nie wymienia imiennie swego adwersarza. W dalszej części wykładu natomiast przywołuje etymologię Hieronima: „[...] Gog tectum. Magog de tecto: tamquam domus et ipse qui procedit de domo”⁴⁹. Jednak jego doprecyzowanie powyższej etymologii jest diametralnie różne od uściślenia zaproponowanego przez Hieronima. Augustyn przedstawił bowiem dwa warianty interpretacyjne⁵⁰. Pierwszy z nich wyjaśnia, że termin Gog odnosi się do ludów, w których diabeł został zamknięty jakby w czeluściach przepaści, gdzie czyni on wysiłki, aby się wydostać. W tym sensie ludy te są jego dachem lub domem, podczas gdy on sam poprzez swe dążenie do wyrwania się z zamknięcia został scharakteryzowany imieniem Magoga – „z dachu/spod dachu” lub „z domu”⁵¹. Drugi wariant interpretacyjny odnosi obie te nazwy do wspomnianych wyżej ludów pochodzących z czterech stron świata. Są one „dachem/domem”, a więc Gogiem, ponieważ w nich szatan, określony

⁴⁶ Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, CSEL 40/2, s. 455, 28-456, 4 (=CCL 48, s. 720, 11-16; PL 41, 676).

⁴⁷ Por. Quodvultdeus, *Dimidium temporis in signis Antichristi* XII 22, 40-43, ed. R. Braun, w: *Opera Quodvultdeo Carthaginensi episcopo tributa*, CCL 60, Turnholti 1976, s. 207 (=Sch 102, s. 634; PL 51, 848C); Eugippius, *Excerpta ex operibus S. Augustini* CXXIX 145, ed. P. Knoell, CSEL 9/1, Vindobonae 1885, s. 470, 25-471, 4 (=PL 62, 777B-C); Primasius Hadrumetinus, *Commentarius in Apocalypsin* V 20, 174-176, ed. A.W. Adams, CCL 92, Turnholti 1985, s. 279 (=PL 68, 918B); Haymo Halberstadensis, *Enarratio in Apocalypsin* VII, PL 117, 1186D-1187A; Bruno Astensis, *Commentaria in Apocalypsin* VI 20, PL 165, 714D-715A; Martinus Legionensis, *Expositio libri Apocalypsis* 20, PL 209, 401D; Ambrosius Autpertus, *Expositio in Apocalypsin* IX 30-32, ed. R. Weber, CCCM 27A, Turnholti 1975, s. 758.

⁴⁸ Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, CSEL 40/2, s. 456, 5-7 (=CCL 48, s. 720, 16-19; PL 41, 676).

⁴⁹ Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, CSEL 40/2, s. 456, 9-10 (=CCL 48, s. 720, 20-21; PL 41, 676).

⁵⁰ Por. Vivian, *Gog e Magog*, s. 389; D. Budzanowska, *Św. Augustyn o millenaryzmie na podstawie „De civitate Dei” XX*, WST 21/2 (2011) s. 205.

⁵¹ Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, CSEL 40/2, s. 456, 10-13 (=CCL 48, s. 720, 21-24; PL 41, 676-677).

tutaj mianem „odwiecznego wroga” (*inimicus antiquus*), znalazł niejako kryjówkę. Są także „z dachu/z domu”, czyli Magogiem, jako że z etapu nienawiści ukrytej przejdą do etapu nienawiści jawnej⁵². Ludy te zdaniem Augustyna uderzą w Kościół na całym obszarze ziemi, lecz ten mimo ich presji wyjdzie z owych zmagania zwycięsko⁵³. Przetawiona etymologia imion Goga i Magoga oparta na autorytecie Hieronima i Augustyna została powszechnie zaakceptowana na łacińskim Zachodzie⁵⁴. Należy jednak dodać, że drugi wariant interpretacyjny Augustyna zawiera pewną ważną, choć milcząco wyrażoną sugestię: oto sposobem złagodzenia skutków tej erupcji nienawiści może być tylko ewangelizacji owych ludów. W konsekwencji obok nakazu misyjnego zawartego w tzw. rozesłaniu Apostołów (Mt 28,19; Mk 16,15; J 20,21; por. Łk 24,47-48; Dz 1,8; 2,1-11) pojawia się za sprawą Augustyna dodatkowe uzasadnienie ewangelizacji jako potencjalne działania prewencyjne mające na celu wykorzenie satanizmu.

Warto powrócić jeszcze do początkowego wątku, jaki zasygnalizowano w wywodzie Augustyna, a mianowicie do jego twierdzenia, w myśl którego nie można identyfikować Goga z konkretnym ludem, odwołując się do podobieństwa nazw. Biskup Hippony wyraźnie polemizuje tutaj z tezą

⁵² Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, CSEL 40/2, s. 456, 13-18 (=CCL 48, s. 720, 24-721, 18; PL 41, 677).

⁵³ Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei* XX 11, CSEL 40/2, s. 456, 18-30 (=CCL 48, s. 721, 28-41; PL 41, 677).

⁵⁴ Por. Quodvultdeus, *Dimidium temporis in signis Antichristi* IV 5, 19-24, CCL 60, s. 193 (=Sch 102, s. 596; PL 51, 840A); Eugippius, *Excerpta ex operibus S. Augustini* CXXIX 145, CSEL 9/1, s. 471, 6-16 (=PL 62, 777C-D); Primasius Hadrumentinus, *Commentarius in Apocalypsin* V 20, 178-185, CCL 92, s. 279 (=PL 68, 918B); Beda Venerabilis, *Explanatio Apocalypsis* III 20, PL 93, 192D-193A; Berengaudus, *Expositio in septem visiones libri Apocalypsis* XX 7, PL 17, 1018B-C; Rabanus Maurus, *Commentaria in Ezechielem* XIII 38; XIII 39, PL 110, 867D-868A, 877B; Pseudo-Walafridus Strabus, *Glossa ordinaria* XX 7, PL 113, 745B; Haymo Halberstadensis, *Enarratio in Apocalypsin* VII, PL 117, 1187B; Remigius Antissiodorensis, *Epistola prima R(emigii) ad D(adonem) episcopum Virduensem*, PL 131, 967A-B; Pseudo-Anselmus Laudunensis, *Enarrationes in Apocalypsin* XX, PL 162, 1574A; Bruno Astensis, *Commentaria in Apocalypsin* VI 20, PL 165, 715A; Rupertus Tuitiensis, *In Apocalypsim Ioannis Apostoli commentaria* XI 20, PL 169, 1184B-C i 1184D; Gerhohus Reicherspergensis, *Commentarius aureus in Psalmos* XVIII 48-49, PL 193, 892C-D; Ricardus de Sancto Victore, *In Apocalypsim Ioannis libri septem* VII 7, PL 196, 855C-D i 856C; Martinus Legionensis, *Expositio libri Apocalypsis* 20, PL 209, 401C; Ambrosius Autpertus, *Expositio in Apocalypsin* IX 53-64, CCCM 27A, s. 758-759. Por. też: Vivian, *Gog e Magog*, s. 389, przyp. 1; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 258-259, przyp. 346; Urbański, *Tartarorum gens brutalis*, s. 120-122; Paciorek, *Czas kresu czasów*, s. 404-405.

anonimowego autora. Okazuje się, że jest nim jego dawny mistrz, Ambroży z Mediolanu (ok. 339-397). On to, komentując współczesne mu wydarzenia polityczne, a konkretnie klęskę i śmierć Walensa (328-378, cesarz od 364) w bitwie z Gotami pod Adrianopolem (9 VIII 378)⁵⁵, a następnie prawdziwą inwazję tych barbarzyńców na cesarstwo, w traktacie *O wierze do cesarza Gracjana* odwołał się do tekstu Księgi Ezechiela (Ez 38,14-16) i na tej podstawie wysnuł następujący wniosek: „Gog iste Gothus est, quem iam videmus exisse, de quo promittitur nobis futura victoria [...]”⁵⁶. W ten sposób to sentencjonalne utożsamienie Goga z Gotami weszło w krwioobieg kultury zarówno łacińskiej⁵⁷, jak i greckiej⁵⁸.

Polemika Augustyna z twierdzeniem Ambrożego nie była jednak pierwszym sprzeciwem wobec takiego postawienia sprawy. Przed nim bowiem polemizował z tym poglądem Ambrożego Hieronim, który w dwóch pismach wyraził swą opinię na ten właśnie temat. W *Komentarzu do Księgi Ezechiela* przytoczył nawet wspomniane wyżej zdanie Ambrożego „Gog iste Gothus est”, jak również znacznie dokładniej, choć także nieimienne, wskazał na Ambrożego jako na twórcę tej tezy⁵⁹. Z kolei w *Kwestiach*

⁵⁵ Por. G. Visonà, „Gog iste Gothus est”: *l'ombra di Adrianopoli su Ambrogio di Milano*, „Studia Ambrosiana” 5 (2011) s. 133-167. Por. też: M. Sannazaro, „Gog iste Gothus est”: *presenze barbariche a Milano e in Lombardia tra fine IV e inizio V secolo alla luce delle testimonianze archeologiche ed epigrafiche*, „Studia Ambrosiana” 5 (2011) s. 95-119.

⁵⁶ Ambrosius Mediolanensis, *De fide ad Gratianum Augustum* II 16, 138, ed. O. Faller, CSEL 78, Vindobonae 1962, s. 105, 14-15 (=PL 16, 588A). Por. Manselli, *I popoli immaginari*, s. 490; Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 256.

⁵⁷ Por. Eucherius Lugdunensis, *Instructiones* II, ed. K. Wotke, w: Eucherius Lugdunensis, *Opera omnia*, t. 1, CSEL 31, Pragae – Vindobonae – Lipsiae 1894, s. 150, 6 (=PL 50, 817A); Cassiodorus-Epiphanius, *Historia ecclesiastica tripartita* XII 12, 5, 13-21, ed. W. Jacob – R. Hanslik, CSEL 71, Vindobonae 1952, s. 681, 13-21 (=PL 69, 1212D); Gotifredus Viterbiensis, *Pantheon* XXVII 1, ed. G. Waitz, MGH Scriptorum XII, Hannoverae 1872, s. 276, 18-20; Ranulfus Higden, *Polychronicon* I 17, ed. Ch. Babington, t. 1, *Rerum Britannicarum Medii Aevi Scriptorum* 41/1, London 1865, s. 144.

⁵⁸ Por. Socrates, *Historia ecclesiastica* VII 43, 5-7, ed. G.Ch. Hansen, GCS N.F. 1, Berlin 1995, s. 391, 19-392, 3 (=PG 67, 833A-B); Anastasius Sinaita, *Quaestiones et responsiones* 28, 10, ed. J. Piilonen, w: J. Piilonen, *Hippolytus Romanus, Epiphanius Cypriensis and Anastasius Sinaita. A Study of the ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ*, *Annales Academiae Scientiarum Fennicae ser. B/181*, Helsinki 1974, s. 22, 5 (=PG 89, 560B); Arethas Caesariensis, *Commentarius in Apocalypsin* 63, PG 106, 756A.

⁵⁹ Hieronymus Stridonensis, *Commentaria in Hiezechielem* XI 14-19, CCL 75, s. 480 (=PL 25, 325D-326C): „In prophetia difficillima illud breuiter admonebo, quod uir nostrae aetatis haud ignobilis, ad imperatorem scribens, super hac natione dixerit: «Gog

żydowskich w *Księdze Rodzaju* polemizował z samą identyfikacją Goga z Gotami, lecz nie uczynił żadnej wyraźnej aluzji do Ambrożego, jako do jej twórcy⁶⁰. Pod wpływem tej negatywnej oceny Hieronima pozostawało wielu łacińskich pisarzy kościelnych w następnych stuleciach, którzy przytaczając ambrożyjską identyfikację Goga z Gotami, nie przyjmowali jej jednak, uważając ją za błędną⁶¹. W ten sposób autorytet Hieronima i Augustyna przywrócił niejako eschatologiczną interpretację biblijnej postaci Goga, stawiając jednocześnie tamę interpretacji historycznej, aplikującej eschatologię biblijną do konkretnej sytuacji geopolitycznej, a tym samym odchodząc od ducha Biblii.

Jednak pogląd prezentowany przez Ambrożego ma tylko pewne cechy nowatorskiej interpretacji. Faktycznie bowiem jest to tylko aktualizacja tradycji, która w źródłach daje się uchwycić mniej więcej trzy stulecia wcześniej u Józefa Flawiusza, a której korzenie sięgają zapewne epoki hellenistycznej. Chodzi tutaj o wspomnianą wyżej identyfikację potomków Magoga (Rdz 10,2) syna Jafeta ze Scytami⁶², czyli z ludem, którego siedziby lokalizowali starożytni, co poświadcza Herodot (ok. 485-ok. 425 przed Chrystusem), na północnych wybrzeżach Morza Czarnego. Scytowie to pojęcie zbiorcze, dające się aplikować do wszystkich ludów koczowniczych osiedlonych czasowo na obszarze rozciągającym się *grosso modo* między łukiem Karpat a Donem, zwanym wówczas Tanais – rzeką stanowiącą

iste Gothus est», cui qua ratione possint omnia quae in ea scripta sunt coaptari, non est meum sed eorum qui hoc disserere”.

⁶⁰ Hieronymus Stridonensis, *Hebraicae quaestiones in libro Geneseos* 14, 18-22, CCL 72, s. 11 (=PL 23, 1000A): „Scio quendam Gog et Magog tam de praesenti loco [Rdz 10,2] quam de Ezechiel ad Gothorum nuper in terra nostra uagantium historiam rettulisse: quod utrum uerum sit, proelii ipsius fine monstratur. Et certe Gothos omnes retro eruditi magis Getas quam Gog et Magog appellare consueuerant”.

⁶¹ Por. Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* IX 2, 89, PL 82, 337A; Isidorus Hispalensis, *Historia Gothorum Wandalorum Sueborum* 1, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 11, Beroloni 1894, s. 268, 7-9 (=PL 83, 1059A); Pseudo-Beda Venerabilis, *Quaestionum super Genesim ex dictis Patrum dialogus*, PL 93, 299D; Rabanus Maurus, *Commentaria in Genesim* II 10, PL 107, 527A; Rabanus Maurus, *De universo* XVI 2, PL 111, 441C-D; Angelomus Luxoviensis, *Commentarius in Genesim* 10, 1-2, PL 115, 164A-B; Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum* I 28, ed. I.M. Lappen-Berg, MGH Scriptorum VII, Hannoverae 1846, s. 295, 31-34 (=PL 146, 481C-482A); Willelmus Calculus – Ordericus Vitalis – Robertus de Torigneio, *Gesta Normannorum ducum* I 2(3), ed. E.M.C. van Houts, t. 1, Oxford Medieval Texts, Oxford 1992, s. 14 (=PL 149, 782C); Rodericus Ximenius de Rada, *Historia de rebus Hispaniae sive Historia Gothica* I 9, 39-40, ed. J.F. Valverde, CCCM 72, Turnholti 1992, s. 22.

⁶² Por. przyp. 10.

w geografii antycznej umowną granicę między Europą a Azją. Tak geograficznie i historycznie zdefiniowane terytorium Magoga, praojca Scytów, w połączeniu z eschatologicznym tekstem Ez 38–39 mówiącym o Gogu z kraju Magog oraz z tekstem Ap 20,7–10 utożsamiającym Goga i Magoga z szatanem ułatwiło zadanie Ambrożemu z Mediolanu. Jego teza nie była w gruncie rzeczy świadomym błędem teologicznym, ile raczej świadomym efektem retorycznym mającym na celu uzmysłowienie czytelnikom grozy sytuacji, w której znalazło się cesarstwo po bitwie pod Adrianopolem. Ten rodzaj aktualizacji stosowano też później, a *de facto* w odniesieniu do wielkich dziejowych kataklizmów pozostaje on w użyciu po dzień dzisiejszy. Magoga jako protoplastę Scytów przedstawił Flawiusz w ramach tzw. „diemerismos”⁶³, czyli zarysu podziału ziemi między potomków trzech synów Noego: Jafeta, Chama i Sema⁶⁴. Punktem wyjścia był dla niego fragment Księgi Rodzaju dotyczący schematu zaludnienia świata (Rdz 10,1–32) po potopie (Rdz 7,6–8,19). Dział Jafeta, który na kartach Biblii zajmuje stosunkowo mało miejsca (Rdz 10,2–5), także u Flawiusza nie jest zbyt rozbudowany⁶⁵. To tutaj Magogowi (Rdz 10,2) przypisano ojcostwo Scytów. Flawiuszowy podział schedy Jafeta został niemal powszechnie zaakceptowany zarówno wśród greckich⁶⁶, jak i wśród łacińskich pisarzy kościelnych⁶⁷, choć wielu późniejszych autorów pomija niektóre identyfikacje,

⁶³ Por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 234.

⁶⁴ Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae* I 123–147, LCL 242, s. 58–73.

⁶⁵ Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae* I 123–129, LCL 242, s. 58–63.

⁶⁶ Por. Pseudo-Eustathius Antiochenus, *Commentarius i Hexaemeron*, PG 18, 753D–756A; Theodoretus Cyrensis, *In divini Ezechielis prophetiam interpretatio* XV 38, PG 81, 1200C–1201A; Procopius Gazaeus, *Commentarius in Genesim* 10, PG 87/1, 308D; Cosmas Indicopleustes, *Topographia christiana* II 26, 14–17; 27, 1; 27, 4, ed. W. Wolska-Conus, SCH 141, Paris 1968, s. 331 (=PG 88, 85B); Anastasius Sinaita, *Quaestiones et responsiones* 28, 10, ed. Piilonen, s. 21, 20–22, 4 (=PG 89, 560B); Anonymus Auctor, *Theognosiae, Dissertatio contra Iudeos* XI 509–535, ed. M. Hostens, CCG 14, Turnholi 1986, s. 246–247; Leo Grammaticus (Symeon Logothetes), *Chronographia*, ed. I. Bekker, CSHB [34], Bonnae 1842, s. 17, 7–15; Pseudo-Theodosius Melitenus (Symeon Logothetes), *Chronographia*, ed. G.L.F. Tafel, Monumenta Saecularia/Historische Classe 3/1, München 1859, s. 19; Ioannes Zonaras, *Annales* I 5, ed. M. Pinder, t. 1, CSHB [40], Bonnae 1841, s. 30, 17–32, 2 (=PG 134, 64B–65D).

⁶⁷ Hieronymus Stridonensis, *Hebraicae quaestiones in libro Geneseos*, 14, 5–17, CCL 72, s. 11 (=PL 23, 999A–1000A); Eucherius Lugdunensis, *Instructiones* II, CSEL 31, s. 150, 2–13 (=PL 50, 816D–817A); Eucherius Lugdunensis, *Instructiones* II, CSEL 31, s. 150, 5–6 (=PL 50, 817A): „Magog Scythae, quidem Gog et Magog Gothos putant”; Pseudo-Eucherius Lugdunensis, *Commentarii in Genesim* II 10, PL 50, 937B–C; Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* IX 2, 26–36, PL 82, 330C–331B; Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*

m.in. identyfikację Magoga ze Scytami. Warto w tym miejscu nadmienić, że u autorów bizantyńskich wszystkie ludy stepowe wyłaniające się z północno-wschodnich obszarów Euroazji były określane zwykle mianem Scytów. W ten sposób znane od dawna pojęcie zbiorcze stało się bardzo użyteczne dla stworzenia archaizującego schematu zaludnienia świata po potopie⁶⁸. Ta skłonność historiografii bizantyńskiej do archaizacji Tablicy Narodów (Rdz 10,1-32), gdzie tekst hebrajski wymienia 70 praocjów ludzkości⁶⁹,

IX 2, 27, PL 82, 330C: „Magog, a quo quidam arbitrantur Scythas et Gothos traxisse originem”; Beda Venerabilis, *Libri quatuor in principium Genesis (=Hexaemeron)* III (X 1-4) 15-47, ed. Ch.W. Jones, CCL 118A, Turnholti 1967, s. 142-143 (=PL 91, 115B-116B); Pseudo-Beda Venerabilis, *Expositio in primum librum Mosis (In Pentateuchum commentarii)* X, PL 91, 228D-229A; Pseudo-Beda Venerabilis, *Quaestionum super Genesim ex dictis Patrum dialogus*, PL 93, 299C-300A; Pseudo-Walafridus Strabus, *Glossa ordinaria. Liber Genesis* I 10, PL 113, 113C; Pseudo-Walafridus Strabus, *Glossa ordinaria, Liber Paralipomenon primus* I 1, PL 113, 631A-B; Rabanus Maurus, *Commentaria in Genesim* II 10, PL 107, 526C-527B; Rabanus Maurus, *Commentaria in libros II Paralipomenon* I 1, PL 109, 281C-282C; Rabanus Maurus, *Commentaria in Ezechielem* XIII 38, PL 110, 867B-C; Frechulphus Lexoviensis, *Historiae* I 1, 27, 3-40, ed. M.I. Allen, w: Frechulphus Lexoviensis, *Opera omnia*, CCCM 169A, Turnholti 2002, s. 52-54 (=PL 106, 933B-934A); Angelomus Luxoviensis, *Commentarius in Genesim* X 1-5, PL 115, 164A-C; *Historia Brittonum cum additamentis Nennii*, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 13, Berolini 1898, s. 161, 16-22; *Historia Brittonum cum additamentis Nennii*, s. 161, 17-18: „Magog, a quo Scythas et Gothos”; Remigius Antissiodorensis, *Commentarius in Genesim* X 2-4, PL 131, 79C-D; Remigius Antissiodorensis, *Expositio super Genesim* 10, 2, 2260-2267, ed. B. Van Name Edwards, CCCM 136, Turnholti 1999, s. 98; Anonymus, *Cronica Gothorum* 2, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 11, Berolini 1894, s. 378-379; Anonymus, *Cronica Gothorum* 2, s. 379: „Magog genuit Gothos”; Rupertus Tuitiensis, *De sancta Trinitate et operibus eius* IV 39, 1815-1832, ed. R. Haacke, CCCM 21, Turnholti 1971, s. 327 (=PL 167, 363D-364A); Gervasius Tilleberiensis, *Otia imperialia* II 26, ed. S.E. Banks – J.W. Binns, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002, s. 530; Rodericus Ximenius de Rada, *Historia de rebus Hispaniae sive Historia Gothica* I 2, 20-60, CCCM 72, s. 11-12; Rodericus Ximenius de Rada, *Historia de rebus Hispaniae sive Historia Gothica* I 2, 37-38, s. 12: „De Magoc Scithe, qui et Massegetes appellantur, et Gothi secundum Ysidorum, Vandali, Sueui, Alani atque Hugni”; Rodericus Ximenius de Rada, *Breviarium historie catholice* I 25, 49-78, ed. J.F. Valverde, CCCM 72A, Turnholti 1993, s. 51; Rodericus Ximenius de Rada, *Breviarium historie catholice* I 25, 60-61, s. 51: „de Magog Scite, qui et Massegetes dicuntur, et Gothi secundum Ysidorum”.

⁶⁸ A. Paroń, *Zagadnienie „origines gentium” w dworskiej historiografii bizantyńskiej. Głos w dyskusji*, w: *Origines mundi, gentium et civitatum*, red. S. Rosik – P. Wiszewski, Acta Universitatis Wratislaviensis 2339. Historia 153, Wrocław 2001, s. 91-95.

⁶⁹ Por. D. Barthélemy, *Les „tiqquné sopherim” et la critique textuelle de l'Ancien Testament*, w: *Congress Volume, Bonn 1962*, Supplements to Vetus Testamentum 9, Leiden

a Septuaginta 72⁷⁰, nie jest, jak się wydaje, symbolem skostniałego obrazu świata autorów greckich, lecz wyraża ideę jego hierarchicznej, ustanowionej przez Boga stabilności. W konsekwencji miało to prawdopodobnie umocnić ideę jednego i jedyne go, wybranego przez Boga cesarstwa, które panuje nad resztą narodów świata. Ludami scytyjskimi zaś były wszystkie ludy koczownicze, które wdzierały się w bizantyński horyzont geograficzny, m.in. Goci, Hunowie, Awarowie, Pieczyngowie, Węgrzy czy wreszcie Mongołowie. Niewątpliwie genezy greckiej refleksji patrystycznej w tym zakresie należy szukać w pismach Hipolita Rzymskiego (ok. 170-235)⁷¹ i Orygenes a. Zainteresowanie kwestią Goga i Magoga przejawiali także późniejsi autorzy bizantyńscy, m.in. Sokrates Scholastyk (ok. 380-ok. 450), Teodoret z Cyru, Prokopiusz z Gazy (ok. 465-ok. 528), Kosmas Indikopleustes (zm. ok. 550), Andrzej z Cezarei, Anastazy z Synaju (zm. ok. 700), Aretas z Cezarei, tzw. Anonimowy Autor „Teognozji” (IX/X wiek), Symeon Logoteta (zm. ok. 987), Leon Gramatyk (X wiek) czy Jan Zonaras (zm. ok. 1160)⁷². Z kolei pisarze łacińscy zdradzali pewną inklinację do aktualizacji biblijnego schematu zaludnienia ekumeny. Skłaniali się oni m.in. ku identyfikacji (Goga i) Magoga z Gotami, idąc za tezą Ambrożego. Chodzi m.in. o Eucheriusza z Lyonu (ok. 380-ok. 450), Izydora z Sewilli (ok. 560-636), anonimowych autorów *Historia Brittonum* (pierwsza połowa IX wieku) i *Cronica Gothorum* (ok. 1000) oraz o Rodriga Ximéneza de Rada (ok. 1170-1247)⁷³. Ten ostatni autor, jak widać, rozszerza identyfikację potomków Magoga o Wandalów, Swebów, Alanów i Hunów. Z kolei np. Remigiusz z Auxerre (ok. 841-908) obszernie pisał o Węgrach jako o potomkach Magoga⁷⁴. Sposób interpretacji postaci Goga i Magoga na użytek kultury łacińskiej stworzył autorytet Ambrożego, Hieronima i Augustyna.

1963, s. 296-303 (=D. Barthélemy, *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament*, Orbis Biblicus et Orientalis 21, Fribourg – Göttingen 1978, s. 102-109).

⁷⁰ Tekst LXX powtarza dwa razy termin „Elisza”. Raz po imieniu Jawan wśród synów Jafeta (Rdz 10,2), a drugi raz wymienia Eliszę jako jednego z synów Jawana (Rdz 10,4), czyli zgodnie z tekstem hebrajskim. Do synów Sema natomiast LXX dodała imię Kajnan (Rdz 10,22).

⁷¹ Hippolytus Romanus, *Chronicon* IV 1, 57-73, ed. A. Bauer – R. Helm, GCS 46, Berlin 1955, s. 11, 15-12, 19. Por. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 236-239.

⁷² Por. przyp. 6, 41, 58 i 66.

⁷³ Por. przyp. 67.

⁷⁴ Remigius Antissiodorensis, *Epistola prima R(emigii) ad D(adonem) episcopum Virdunensem* 1, PL 131, 966C-968B. Na temat średniowiecznych hipotez o pochodzeniu Węgrów, por. L. Spychała, *Węgrzy jako „pars aliqua gentis Massagetum”*. Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoności w dziele Tomasza archidiacona Splitu,

Rozpowszechnili go natomiast przede wszystkim Eucheriusz z Lyonu (ok. 380-ok. 450), Quodvultdeus z Kartaginy (zm. 454), Eugippiusz (ok. 465-ok. 533), Prymazjusz z Hadrumetum (zm. ok. 560), Izydor z Sewilli, Beda Czcigodny (ok. 672-735), Ambroży Autpert (ok. 730-784), Raban Maur (ok. 780-856), Frekulf z Lisieux (zm. 852), Haymo z Halberstadt (zm. 853), Angelomus z Luxeuil (zm. ok. 855), Berengaudus (840-892), Adam z Bremy (ok. 1050-ok. 1085), Remigiusz z Auxerre, Bruno z Asti (ok. 1045-1123), Rupert z Deutz (ok. 1070-1129), Gerhoh z Reichersberg (1093-1169), Ryszard ze św. Wiktora (ok. 1110-1173), Gotfryd z Viterbo (ok. 1125-ok. 1195), Marcin z Leónu (ok. 1130-1203), Gerwazy z Tilbury (ok. 1150-ok. 1235), Rodrigo Ximénez de Rada i Ranulf Higden (ok. 1280-1364)⁷⁵. Jak łatwo zauważyć, zainteresowanie Gogiem i Magogiem nie słabło przez wiele stuleci. Z jednej strony podsycaly je kolejne najazdy na Europę, które wychodziły z północno-wschodnich rubieży Euroazji. W tym stanie rzeczy nie może dziwić fakt, że za wymienionymi wyżej pisarzami podążyli inni autorzy, którzy widzieli w Gogu synonim śmiertelnego wroga. Z drugiej zaś strony trzeba podkreślić, że biblijny system hierarchii ludów zawarty w Tablicy Narodów miał charakter elitarny. Zgodnie z Wulgatą bowiem, która szła za tekstem hebrajskim, było tylko 14 potomków Jafeta, praojca Europejczyków. W tym stanie rzeczy Magog jako jeden z Jafetytów stawał się cennym biblijnym protoplastą, do którego należało przyłączyć swą nację. Takich nacji zaś łacińska Europa miała wiele. W konsekwencji więc Magog Księgi Rodzaju łagodził niejako groźne oblicze Goga z Księgi Ezechiela, lecz mimo to na obu ciążyła eschatologiczna wizja Apokalipsy.

Gog – Eschatological and Real Enemy from the North in Patristic and Medieval Literature

(summary)

The purpose of this article is to understand three concepts: Gog (Ezekiel 38-39), Magog (Genesis 10:2), and Gog and Magog (Rev. 20:7-10). It is about both their eschatological and historical aspects, as well as their etymology. By analyzing the writings of many Christian authors, it can be concluded that Gog in the Book of Ezekiel was usually presented as an eschatological enemy from the North. In turn, Magog, the son of Japheth

cz. 1: *Postrzeżenie Węgrów we wczesnym średniowieczu z perspektywy zastosowanych w źródłach określeń*, „*Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis*” 5 (2020) s. 155-195.

⁷⁵ Por. przyp. 47, 54, 57, 61 i 67.

in the Book of Genesis, was considered the progenitor of the Scythians. Whereas Gog and Magog from the Apocalypse of St. John is a synonym for Satan – the eschatological enemy of Christ's followers. Practically only Ambrose of Milan identified Gog from the Book of Ezekiel with specific people, namely the Goths, referring to the contemporary geopolitical situation of the empire after the Battle of Adrianople. However, few Latin and Greek authors have adopted this interpretation. Most of the church writers followed the authority of Jerome and Augustine, critics of the historical interpretation of Ezekiel's text. In turn, the identification of Magog in the Book of Genesis with the Scythians, known at least from the time of Josephus, met with almost universal acceptance. The difference between Greek and Latin authors here is that the Greek writers repeated this identification faithfully and thus passed on to posterity an archaizing image of the North. Consequently, they called Scythians not only Goths or Huns, but also Avars, Pechenegs, Hungarians and Mongols. Some Latin writers have tried to update this image. In general, however, all peoples coming from the North-East Eurasia bore the stigma of the biblical enemy from the North, because it was the Bible that was for the then church authors not only theological authority, but also an authority in the field of geography and ethnography.

Keywords: Gog; Magog; sinister North; Scythians; Goths; the enemy of the North

Gog – eschatologiczny i realny wróg z Północy w literaturze patrystycznej i średniowiecznej

(streszczenie)

Celem tego artykułu jest przedstawienie rozumienia trzech pojęć: Gog (Ez 38–39), Magog (Rdz 10,2) oraz Gog i Magog (Ap 20,7-10). Chodzi tutaj zarówno o ich aspekt eschatologiczny i historyczny, jak również o ich etymologię. Analizując pisma wielu autorów chrześcijańskich, można stwierdzić, że Gog z Księgi Ezechiela był przedstawiany zwykle jako eschatologiczny wróg z Północy. Z kolei Magog, syn Jafeta z Księgi Rodzaju był uważany za protoplastę Scytów. Gog i Magog z Apokalipsy św. Jana natomiast to synonim szatana – eschatologicznego wroga wyznawców Chrystusa. Praktycznie tylko Ambroży z Mediolanu utożsamiał Goga Ezechiela z konkretnym ludem, a mianowicie z Gotami, odwołując się do współczesnej mu sytuacji geopolitycznej cesarstwa po bitwie pod Adrianopolem. Jednak interpretację tę przejęło niewielu autorów łacińskich i greckich. Większość pisarzy kościelnych opowiedziała się po stronie Hieronima i Augustyna – krytyków historycznej interpretacji tekstu Ezechiela. Z kolei identyfikacja Magoga z Księgi Rodzaju ze Scytami, znana przynajmniej od czasów Józefa Flawiusza, spotkała się niemal z powszechną akceptacją. Różnica między autorami greckimi a łacińskimi polega tutaj na tym, że ci pierwsi powtarzali wiernie tę identyfikację, a tym samym przekazywali potomnym archaizujący obraz Północy. W konsekwencji Scytami nazywali oni nie tylko Gotów czy Hunów, lecz także Awarów, Pieczyngów, Węgrów i Mongołów. Niektórzy pisarze łacińscy starali się ten obraz aktualizować. Generalnie jednak wszystkie ludy przybywające z północnego-wschodu nosiły piętno biblijnego wroga z Północy, ponieważ to właśnie Biblia była dla ówczesnych autorów kościelnych autorytetem również w zakresie geografii i etnografii.

Słowa kluczowe: Gog; Magog; Północ złowieszczą; Scytowie; Goci; wróg z Północy

Bibliografia

Źródła

- Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. I.M. Lappenberg, w: MGH Scriptores VII, Hannoverae 1846, s. 283-389 (=PL 146, 433B-662B).
- Ambrosius Mediolanensis, *De fide ad Gratianum Augustum*, ed. O. Faller, CSEL 78, Vindobonae 1962 (=PL 16, 549A-726D).
- Ambrosius Autpertus, *Expositio in Apocalypsin libri I-IX*, ed. R. Weber, CCCM 27-27A, Turnholti 1975.
- Anastasius Sinaita, *Quaestiones et responsiones*, ed. J. Piilonen, w: J. Piilonen, *Hippolytus Romanus, Epiphanius Cypriensis and Anastasius Sinaita. A Study of the ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΗΣ*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae Ser. B/181, Helsinki 1974, s. 13-25 (=PG 89, 556A-561B).
- Andreas Caesariensis, *Commentarius in Apocalypsin*, PG 106, 216D-457A.
- Angelomus Luxoviensis, *Commentarius in Genesis*, PL 115, 107A-244A.
- Anonymus, *Cronica Gothorum*, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 11, Berolini 1894, s. 378-388.
- Anonymus Auctor, *Theognosiae, Dissertatio contra Iudeos*, ed. M. Hostens, CCG 14, Turnholti 1986.
- Arethas Caesariensis, *Commentarius in Apocalypsin*, PG 106, 500A-785D.
- Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei*, ed. E. Hoffmann, CSEL 40/1-2, Praegae – Vindobonae – Lipsiae 1899-1900 (=CCL 47-48; PL 41, 13-804).
- Beda Venerabilis, *Explanatio Apocalypsis*, PL 93, 129D-206D.
- Beda Venerabilis, *Libri quatuor in principium Genesis (=Hexaemeron)*, ed. Ch.W. Jones, CCL 118A, Turnholti 1967 (=PL 91, 9A-190C).
- Berengaudus, *Expositio in septem visiones libri Apocalypsis*, PL 17, 843A-1058C.
- Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. A. Schenker, Stuttgart 1997.
- Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem*, ed. R. Gryson, Stuttgart 1994.
- Bruno Astensis, *Commentaria in Apocalypsin*, PL 165, 605A-736C.
- Cassiodorus-Epiphanius, *Historia ecclesiastica tripartita*, ed. W. Jacob – R. Hanslik, CSEL 71, Vindobonae 1952 (=PL 69, 879D-1214C).
- Cosmas Indicopleustès, *Topographie chrétienne*, ed. W. Wolska-Conus, SCh 141, 159, 197, Paris 1968-1973 (=PG 88, 49-461A).
- Eucherius Lugdunensis, *Instructiones*, ed. K. Wotke, w: Eucherius Lugdunensis, *Opera omnia*, t. 1, CSEL 31, Praegae – Vindobonae – Lipsiae 1894 (=PL 50, 773A-882D).
- Eugippius, *Excerpta ex operibus S. Augustini*, ed. P. Knoell, CSEL 9/1, Vindobonae 1885 (=PL 62, 561D-1088A).
- Frechulphus Lexoviensis, *Historiae*, ed. M.I. Allen, w: Frechulphus Lexoviensis, *Opera omnia*, CCCM 169A, Turnholti 2002, s. 17-724 (=PL 106, 917B-1258B).

- Gerhohus Reicherspergensis, *Commentarius aureus in Psalmos*, PL 193, 619A-1814A i PL 194, 9A-998B.
- Gervase of Tilbury, *Otia imperialia. Recreation for an Emperor*, ed. S.E. Banks – J.W. Binns, Oxford Medieval Texts, Oxford 2002.
- Gotifredus Viterbiensis, *Pantheon*, ed. G. Waitz, MGH Scriptorum XII, Hannoverae 1872 (por. PL 198, 875D-1044D).
- Haymo Halberstadensis, *Enarratio in Apocalypsin*, PL 117, 937C-1220D.
- Hieronymus Stridonensis, *Commentaria in Hiezechielem*, ed. F. Glorie, CCL 75, Turnholti 1964 (=PL 25, 15A-490D).
- Hieronymus Stridonensis, *Hebraicae quaestiones in libro Geneseos*, ed. P. de Lagarde, w: Hieronymus Stridonensis, *Opera*, t 1/1: *Opera exegetica*, CCL 72, Turnholti 1959, s. 1-56 (=PL 23, 983A-1062A).
- Hieronymus Stridonensis, *Liber interpretationum hebraicorum nominum*, ed. P. de Lagarde, w: Hieronymus Stridonensis, *Opera*, t. 1/1, s. 57-161 (=PL 23, 771A-858).
- Hippolytus Romanus, *Die Chronik*, ed. A. Bauer – R. Helm, GCS 46, Berlin 1955.
- Historia Brittonum cum additamentis Nennii*, ed. Th. Mommsen, MGH Auctores Antiquissimi 13, Berolini 1898, s. 111-222.
- Ioannes Zonaras, *Annales*, ed. M. Pinder, t. 1-3, CSHB [40, 45, 50], Bonnae 1841-1897 (=PG 134, 40A-1413A; PL 135, 9A-326C).
- Iosephus Flavius, *Antiquitates Iudaicae*, w: Iosephus, *Works*, t. 4: *Jewish Antiquities, Books I-IV*, LCL 242, London – Cambridge 1961.
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, PL 82, 73C-728C.
- Isidorus Hispalensis, *Historia Gothorum Wandalarum Sueborum ad a DCXXIV*, ed. Th. Mommsen, w: MGH Auctores Antiquissimi 11, Berolini 1894, s. 267-303 (=PL 83, 1057-1082C).
- Leo Grammaticus (Symeon Logothetes), *Chronographia*, ed. I. Bekker, CSHB [34], Bonnae 1842, s. 3-331.
- Martinus Legionensis, *Expositio libri Apocalypsis*, PL 209, 299A-420A.
- Origenes, *Homiliae in Numeros*, PG 12, 585A-806A, tł. Origenes, *Die Homilien zu Numeri*, w: Origenes, *Werke*, t. 7/2: *Die Homilien zu Numeri, Josua und Iudices*, red. W.A. Baehrens, GCS 30, Leipzig 1921, s. 3-285
- Origenes, *Commentarius in Canticum canticorum*, PG 13, 61A-198C, tł. Origenes, *Kommentar zu Hohelied*, w: Origenes, *Werke*, t. 8: *Homilien zu Samuel I, zum Hohelied und zu den Propheten. Kommentar zum Hohelied in Rufins und Hieronimus' Übersetzung*, red. W.A. Baehrens, GCS 33, Leipzig 1925, s. 61-241.
- Primasius Hadrumetinus, *Commentarius in Apocalypsin*, ed. A.W. Adams, CCL 92, Turnholti 1985 (=PL 68, 793C-936D).
- Procopius Gazaueus, *Commentarius in Genesim*, PG 87/1, 21A-512C.
- Pseudo-Anselmus Laudunensis, *Enarrationes in Apocalypsin*, PL 162, 1499C-1586D.
- Pseudo-Beda Venerabilis, *Expositio in primum librum Mosis (In Pentateuchum commentarii)*, PL 91, 189D-286B.

- Pseudo-Beda Venerabilis, *Quaestionum super Genesim ex dictis Patrum dialogus*, PL 93, 233D-364C.
- Pseudo-Eucherius Lugdunensis, *Commentarii in Genesim*, PL 50, 893B-1048B.
- Pseudo-Eustathius Antiochenus, *Commentarius i Hexaameron*, PG 18, 708A-793C.
- Pseudo-Theodosius Melitenus (Symeon Logothetes), *Chronographia*, ed. G.L.F. Tafel, Monumenta Saecularia/Historische Classe 3/1, München 1859.
- Pseudo-Walafridus Strabus, *Glossa ordinaria*, PL 113, 67B-1316C.
- Quodvultdeus, *Dimidium temporis in signis Antichristi*, ed. R. Braun, w: *Opera Quodvultdeo Carthaginensi episcopo tributa*, CCL 60, Turnholti 1976, s. 190-215 (=SCH 102; PL 51, 837C-854A).
- Rabanus Maurus, *Commentaria in Ezechielem*, PL 110, 497D-1084C.
- Rabanus Maurus, *Commentaria in Genesim*, PL 107, 439C-670B.
- Rabanus Maurus, *Commentaria in libros II Paralipomenon*, PL 109, 279B-540B.
- Rabanus Maurus, *De universo*, PL 111, 9A-614B.
- Ranulfus Higden, *Polychronicon*, ed. Ch. Babington, t. 1, Rerum Britannicarum Medii Ævi Scriptores 41/1, London 1865.
- Remigius Antissiodorensis, *Commentarius in Genesim*, PL 131, 51C-134C.
- Remigius Antissiodorensis, *Epistola prima R(emigii) ad D(adonem) episcopum Virdu-nensem*, PL 131, 963D-968C.
- Remigius Antissiodorensis, *Expositio super Genesim*, ed. B. Van Name Edwards, CCCM 136, Turnholti 1999.
- Ricardus de Sancto Victore, *In Apocalypsim Ioannis libri septem*, PL 196, 683B-888B.
- Rodericus Ximenius de Rada, *Breviarium historie catholice (VI-IX)*, ed. J.F. Valverde, CCCM 72A, Turnholti 1993.
- Rodericus Ximenius de Rada, *Historia de rebus Hispaniae sive Historia Gothica*, ed. J.F. Valverde, CCCM 72, Turnholti 1992.
- Rupertus Tuitiensis, *De sancta Trinitate et operibus eius*, ed. R. Haacke, CCCM 21-24, Turnholti 1971-1972 (=PL 167, 197B-1828B).
- Rupertus Tuitiensis, *In Apocalypsim Ioannis Apostoli commentaria*, PL 169, 827A-1214C.
- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1979.
- Socrates, *Historia ecclesiastica*, PG 67, 29-842B, tł. Sokrates, *Kirchengeschichte*, red. G.Ch. Hansen – M. Sirinjan, GCS N.F. 1, Berlin 1995.
- Theodoretus Cyrensis, *In divini Ezechielis prophetiam interpretatio*, PG 81, 807A-1256B.
- Theodoretus Cyrensis, *Quaestiones in Numeros*, PG 80, 349D-400C.
- Willelmus Calculus – Ordericus Vitalis – Robertus de Torigneo, *Gesta Normannorum ducum*, ed. E.M.C. van Houts, t. 1-2, Oxford Medieval Texts, Oxford 1992-1995 (=PL 149, 779A-910A).

Opracowania

- Aalders J.G., *Gog en Magog in Ezechiel*, Kampen 1951.
- Allinson E., *Mapping the Mongols: depictions and descriptions of Mongols on medieval European world maps*, „Leidschrift” 28/1 (2013) s. 33-49.
- Anderson A.R., *Alexander at the Caspian Gates*, „Transactions of the American Philological Association” 59 (1928) s. 130-163.
- Anderson A.R., *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations*, Publications of the Mediaeval Academy of America 12, Cambridge 1932.
- Astour M.C., *Ezekiel's Prophecy of Gog and the Cuthean Legend of Naram-Sin*, „Journal of Biblical Literature” 95 (1976) s. 567-579.
- Barthélemy D., *Les „tiqquné sopherim” et la critique textuelle de l'Ancien Testament*, w: *Congress Volume, Bonn 1962*, Supplements to Vetus Testamentum 9, Leiden 1963, s. 285-304 (=Barthélemy D., *Études d'histoire du texte de l'Ancien Testament*, Orbis Biblicus et Orientalis 21, Fribourg – Göttingen 1978, s. 91-110).
- Beurlier E., *Magog*, DB, t. 4/1: *L – Mezuza*, Paris 1912, k. 570.
- Bieling H., *Zu den Sagen von Gog und Magog*, Berlin 1882.
- Boyle J.A., *Alexander and the Mongols*, „Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland” 2 (1979) s. 123-136.
- Bøe S., *Gog and Magog: Ezekiel 38-39 as Pre-text for Revelation 19, 17-21 and 20, 7-10*, Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 2/135, Tübingen 2001.
- Brincken A.-D. von den, *Gog und Magog*, w: *Die Mongolen, Haus der Kunst München, 22. März bis 28. Mai 1989*, red. W. Heissig – C.C. Müller, t. 2, Innsbruck – Frankfurt am Main 1989, s. 27-29.
- Budde K., „*Der von Norden*” in *Joel 2, 20*, „Orientalistische Literaturzeitung” 22 (1919) k. 1-5.
- Budde K., *Der Umschwung in Joel 2*, „Orientalistische Literaturzeitung” 22 (1919) k. 104-110.
- Budzanowska D., *Św. Augustyn o millenaryzmie na podstawie „De civitate Dei” XX*, „Warszawskie Studia Teologiczne” 21/2 (2011) s. 189-208.
- Burnett C.S.F., *An Apocryphal Letter from the Arabic Philosopher Al Kindi to Theodore, Frederick II's Astrologer, concerning Gog and Magog, the Enclosed Nations, and the Scourge of the Mongols*, „Viator” 15 (1984) s. 151-168.
- Burnett C.S.F. – Gautier Dalché P., *Attitudes Towards the Mongols in Medieval Literature: The XXII Kings of Gog and Magog from the Court of Frederick II to Jean de Mandeville*, „Viator” 22 (1991) s. 153-168.
- Childs B.S., *The Enemy from the North and the Chaos Tradition*, „Journal of Biblical Literature” 78 (1959) s. 187-198 (= *A Prophet to the Nations: Essays in Jeremiah Studies*, ed. by L.G. Perdue – B.W. Kovacs, Winona Lake 1984, s. 151-161).
- Condamine A., *Le livre de Jérémie, traduction et commentaire*, Paris 1936.

- Cazelles H., *Sophonie, Jérémie, et les Scythes en Palestine*, „Revue Biblique” 74 (1967) s. 24-44 (=Cazelles H., *Zephaniah, Jeremiah, and the Scythians in Palestine*, w: *Prophet to the Nations: Essays in Jeremiah Studies*, ed. by G. Perdue – B.W. Kovacs, Winona Lake 1984, s. 129-149).
- Dariali: *The „Caspian Gates” in the Causasus from Antiquity to the Age of the Huns and the Middle Ages. The Joint Georgian-British Dariali Gorge Excavations & Surveys of 2013-2016*, ed. E.W. Sauer, British Institute of Persian Studies Archaeological Monographs 6, t. 1-2, Oxford 2020.
- Donzel E. van – A. Schmidt A., *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam’s Quest for Alexander’s Wall*, Brill’s Inner Asian Library 22, Leiden – Boston 2009.
- Gawłowska W., *Le mythe de Gog et Magog dans la légende d’Alexandre le Grand*, w: *The Force of Vision*, t. 2: *Visions in History, Proceedings of the XIIIth Congress of the International Comparative Literature Association, Tokyo 1991*, ed. G. Gillespie, Tokyo 1995, s. 161-166.
- Gerritsen W.P., *Gog and Magog in Medieval and Early Modern Western Tradition*, w: *Embodiments of Evil. Gog and Magog: Interdisciplinary Studies of the ‘Other’ in Literature & Internet Texts*, ed. A.A. Seyed-Gohrab – F. Doufikar-Aerts – S. McGlinn, Iranian Studies, Leiden 2011, s. 9-21.
- Gow A., *Gog and Magog on Mappaemundi and Early Printed Maps: Orientalizing Ethnography in the Apocalyptic Tradition*, „Journal of Early Modern History” 2/1 (1998) s. 61-88.
- Graf A., *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo*, t. 2, Torino 1883.
- Gressmann H., *Der Ursprung der israelitisch-jüdischen Eschatologie*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testament 6, Göttingen 1905.
- Gressmann H., *Der Messias*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testament 26, Göttingen 1929.
- Heller B., *Gog und Magog im jüdischen Schrifttum*, w: *Jewish Studies: In Memory of George A. Kohut 1874-1933*, ed. S.W. Baron – A. Marx, New York 1935, s. 350-358.
- Hermisson J.-H., „Der Feind aus dem Norden” (*Jer 4-6*). *Zu einem Gedichtzyklus Jeremias*, w: *Schriftprophetie. Festschrift für Jörg Jeremias zum 65. Geburtstag*, red. F. Hartenstein – J. Krispenz – A. Schart, Neulirchen-Vluyn 2004, s. 233-251.
- Harris S.L., *The Second Vision of Jeremiah: Jer 1,13-15*, „Journal of Biblical Literature” 102 (1983) s. 281-282.
- Hoonacker A. van, *Eléments sumériens dans le livre d’Ezéchiel?*, „Zeitschrift für Assyriologie” 28 (1914) s. 333-336.
- Hyatt J.Ph., *The Peril from the North in Jeremiah*, „Journal of Biblical Literature” 59/4 (1940) s. 499-513.
- Irwin W.A., *The Face of the Pot, Jeremiah 1:13b*, „American Journal of Semitic Languages and Literature” 47 (1930-1931) s. 288-289.

- Jasiński A.S., *Bezpieczne zamieszkanie Izraela – orędzie Ezechiela*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23/2 (2015) s. 13-25.
- Kapelrud A.S., *Joel Studies*, Uppsala Universitets Årsskrift 1948/4, Uppsala – Leipzig 1948.
- Knobel A., *Die Völkertafel der Genesis. Ethnographische Untersuchungen*, Giessen 1850.
- Koch K., *The Prophets*, t. 2: *The Babylonian and Persian Periods*, tł. M. Kohl, London 1983.
- Kochanek P., *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur*, Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004.
- Kochanek P., *Kluczura północno-wschodniej Azji na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum” 65 (2016) s. 211-344.
- Kochanek P., *Graphisches Schema des nordöstlichen Teils von Asiens*, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego” 23/2 (2017) s. 219-304.
- Langdon S., *A Sumerian Grammar and Chrestomathy*, Paris 1911.
- Lauha A., *Zaphon. Der Norden und die Nordvölker im Alten Testament*, Annales Academiae Scientiarum Fennicae B 49/2, Helsinki 1943.
- Lenormant F., *Magog, fragment d'une étude sur l'ethnographie du chapitre X de la Genèse*, „Le Muséon” 1/1 (1882) s. 9-48 (= Lenormant F., *Les origines de l'histoire d'après la Bible et les traditions des peuples orientaux*, t. 2/1: *L'humanité nouvelle et la dispersion des peuples*, Paris 1882, s. 412-476).
- Lindholm J., *Der Kessel in Jer 1,13f.*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 68 (1956) s. 223-224.
- Lisowsky G., *Konkordanz zum hebräischen Alten Testament*, Stuttgart 1958.
- Łatyszonek O., *Joachim z Fiore, Gog z Magog i Biała Ruś*, „Annus Albaruthenicus” 12 (2011) s. 7-27.
- Manselli R., *I popoli immaginari: Gog e Magog*, w: *Popoli e paesi nella cultura alto-medievale, 23-29 aprile 1981*, t. 2, Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 29/2, Spoleto 1983, s. 487-517.
- Nazmi A., *Gog i Magog w tradycji muzułmańskiej i źródłach arabskich*, w: *Z Mekki do Poznania, Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań, 9-10 czerwca 1997*, red. H. Jankowskiego, Poznań 1998, s. 191-198.
- Olszewska K., *Rozumienie postaci Goga i Magoga w Biblii i w literaturze pozabiblijnej*, „Studia Płockie” 40 (2012) s. 97-106.
- Olszewska K., *Smok, Bestia, Fałszywy Prorok, Gog i Magog jako antagoniści Boga w Apokalipsie*, „Teologia i Człowiek” 26/2 (2014) s. 161-171.
- Otzen B., גוג, Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament, t. 1, red. G.J. Botterweck – H. Ringgren, Stuttgart – Berlin 1970, k. 958-965.
- Paciorek P., *Czas kresu czasów w literaturze apokaliptycznej*, „Vox Patrum” 62 (2014) s. 383-425.

- Paroń A., *Zagadnienie „origines gentium” w dworskiej historiografii bizantyjskiej. Głos w dyskusji*, w: *Origines mundi, gentium et civitatum*, red. S. Rosik – P. Wiszewski, Acta Universitatis Wratislaviensis 2339. Historia 153, Wrocław 2001, s. 91-95.
- Pikor W., *Ez 38-39 jako zwiastun eschatologii apokaliptycznej*, w: *Apokaliptyka wczesnego judaizmu i chrześcijaństwa*, red. M.S. Wróbel, Analecta Biblica Lublinensia 6, Lublin 2010, s. 49-67.
- Popowski R., *Onomastykon Septuaginty*, Warszawa 2013.
- Pranke P., *Swoi czy obcy? Obraz relacji pierwszych Piastów z przedstawicielami dynastii oraz arystokracji Imperium Ludolfingów*, w: *Obcy*, red. J. Dzieduszycki – J. Wrzeński, Funeralia Lednickie 14, Poznań 2012, s. 89-114.
- Railton N.M., *Gog and Magog: The History of a Symbol*, „Evangelical Quarterly” 75/1 (2003) s. 23-43.
- Reimer D.J., *The „Foe” and the „North” in Jeremiah*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 101 (1989) s. 223-232.
- Rumianek R., „*Gog z krainy Magog*” (*Ez 38, 2*), „Studia Theologica Varsaviensia” 36/2 (1998) s. 19-24.
- Sáenz-López Pérez S., *La representación de Gog y Magog y la imagen del Anticristo en las cartas náuticas bajomedievales*, „Archivo Español de Arte” 78 (2005) s. 263-276.
- Samarrai A., *Beyond Belief and Reverance: Medieval Mythological Ethnography in the Near East and Europe*, „Journal of Medieval and Renaissance Studies” 23/1 (1993) s. 19-42.
- Sannazaro M., „*Gog iste Gothus est*”: *presenze barbariche a Milano e in Lombardia tra fine IV e inizio V secolo alla luce delle testimonianze archeologiche ed epigrafiche*, „Studia Ambrosiana” 5 (2011) s. 95-119.
- Sauer G., *Mandelzweig und Kessel in Jer 1,11ff.*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 78 (1966) s. 56-61.
- Safi A., *Mapping the End: The Apocalypse in Medieval Cartography*, „Literature and Theology” 26/4 (2012) s. 400-416.
- Soares P.R.N., *A representação dos povos de Gog e Magog no mapa de Hereford e a percepção da alteridade na baixa Idad Média*, „Tempo” 18/33 (2012) s. 217-241.
- Spychała L., „*Dicunt... Gog et Magog esse Hungros...*” *Z Problematyki średniowiecznych „origines gentium”*, w: *Średniowiecze polskie i powszechne*, t. 2, red. I. Panic – J. Sperka, Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach 2056, Katowice 2002, s. 89-114.
- Spychała L., *Węgrzy jako „pars aliqua gentis Massagetum”. Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoności w dziele Tomasa archidiacona Splitu*, cz. 1: *Postrzeżenie Węgrów we wczesnym średniowieczu z perspektywy zastosowanych w źródłach określeń*, „Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis” 5 (2020) s. 155-195.
- Staerk W., *Zu Habakuk 1, 5-11. Geschichte oder Mythos*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 51 (1933) s. 1-28.

- Stock B., *Der „Nördliche“ und die Komposition des Buchs Joel*, „Neue Kirchliche Zeitschrift“ 19 (1908) s. 725-750.
- Strzelczyk J., *Gog i Magog*, „Mówią Wieki” 12/3 (1969) s. 15-18 (= Strzelczyk J., *Szkice średniowieczne*, Poznań 1987, s. 90-98).
- Strzelczyk J., *Gerwazy z Tilbury. Studium z dziejów uczoności geograficznej w średniowieczu*, Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 66, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970.
- Strzelczyk J., *Goci – rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984.
- Strzelczyk J., *Okno w okno z wcieleniem Goga i Magoga. Jan di Piano Carpini w poselstwie do wielkiego chana*, w: J. Strzelczyk, „Klucz do poznania nieba”. *Z dziejów myśli racjonalistycznej w średniowieczu*, Gdańsk 2003, s. 203-258 (=rozdz. VI).
- Szram M., *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesusa*, Lublin 1997.
- Urbański R., *Tartarorum gens brutalis. Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich*, Studia Staropolskie. Series Nova 15(71), Warszawa 2007.
- Vaggione R.P., *Over all Asia? The Extent of the Scythian Domination in Herodotus*, „Journal of Biblical Literature” 92/4 (1973) s. 523-530.
- Venema H., *Commentarius ad librum prophetiarum Jeremiae*, Leovardiae 1765.
- Vermeulen J., *La rédaction de Jérémie 1-10*, „Ephemerides Theologicae Lovanienses” 58 (1982) s. 252-278.
- Visonà G., „Gog iste Gothus est”: *l'ombra di Adrianopoli su Ambrogio di Milano*, „Studia Ambrosiana” 5 (2011) s. 133-167.
- Vivian A., *Gog e Magog nella tradizione biblica, ebraica e cristiana*, „Rivista Biblica” 25 (1977) s. 389-421.
- Vogt E., *Vocatio Jeremiae*, „Verbum Domini” 42 (1964) s. 241-251.
- Voltz P., *Der Prophet Jeremia*, Kommentar zum Alten Testament 10/2, Leipzig 1928.
- Welch A.C., *Jeremiah: His Time and His Work*, London 1928.
- Wellhausen J., *Die Kleinen Propheten*, Berlin 1898.
- Wenta J., *Do Goga i Magoga. Głos w sprawie autorstwa „Descriptiones terrarum”*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel – K. Skupieński – B. Trelńska, Lublin 2001, s. 31-39.
- Westrem S.D., *Against Gog and Magog*, w: *Text and Territory: Geographical Imagination in the European Middle Ages*, red. S. Tomasch – S. Gilles, Middle Ages Series, Philadelphia 1998, s. 54-75.
- Whitley C.F., *Carchemish and Jeremiah*, „Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft” 80 (1968) s. 38-49 (= *A Prophet to the Nations: Essays in Jeremiah Studies*, red. L.G. Perdue – B.W. Kovacs, Winona Lake 1984, s. 163-173).
- Wilke F., *Das Skythenproblem im Jeremiabuch*, w: *Alttestamentliche Studien für Rudolf Kittel zum 60. Geburtstag*, red. A. Alt – G. Beer, Beiträge zur Wissenschaft von Alten Testament 13, Leipzig 1913, s. 222-254.

Wilson Ch.E., *The Wall of Alexander against Gog and Magog and the Expedition sent out to find it by Khalif Wāthiq in 842 A.D.*, w: *Hirth Anniversary Volume*, red. B. Schindler, Asia Major, London 1922, s. 575-612.

Zwolski E., *Kasjodor i Jordanes: Historia gocka czyli scytyjska Europa*, Towarzystwo Naukowe KUL. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego 49, Lublin 1984.